

Social Cohesion and Development

Vol 4, No 1 (2009)

Labor Migration and Social Welfare

Immigrant women-domestic workers and “transnational” family

Κατερίνα Βασιλικού

doi: [10.12681/scad.8909](https://doi.org/10.12681/scad.8909)

Copyright © 2016, Κατερίνα Βασιλικού

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Βασιλικού Κ. (2016). Immigrant women-domestic workers and “transnational” family. *Social Cohesion and Development*, 4(1), 109–125. <https://doi.org/10.12681/scad.8909>

Μετανάστριες οικιακές βοηθοί και “διεθνική”* οικογένεια

Κατερίνα Βασιλικού, *Ακαδημία Αθηνών*

Immigrant women-domestic workers and “transnational” family

Katerina Vasilikou, *Athens Academy*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια προσπάθεια τυπολογικής κατάταξης των οικογενειακών σχέσεων των οικιακών βοηθών που προέρχονται από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη και έχουν τόπο διαμονής και εργασίας την Ελλάδα. Πρώτον, παρουσιάζεται μια συνοπτική εικόνα των ερευνών και θεωρητικών προτάσεων για τη “διεθνική” οικογένεια καθώς και τη συναφή με αυτή ορολογία. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά σε βιογραφική έρευνά μου επάνω στις μετανάστριες οικιακές βοηθούς. Με βάση τις μαρτυρίες των γυναικών της έρευνας αυτής, γίνεται φανερό ότι ο χωρισμός και η επανένωση είναι τα δύο όρια μεταξύ των οποίων τοποθετείται η “διεθνική” οικογένεια στις διάφορες εκφάνσεις της. Ενώ η διεθνικού τύπου οικογένεια έχει κυρίως διαχωριστικό χαρακτήρα, οι γυναίκες εφαρμόζουν τρόπους ενοποίησης της ενώ γύρω από αυτήν προσδιορίζεται και το αίσθημα ταυτότητάς τους. Στο τέλος, επιχειρείται η κατηγοριοποίηση των οικογενειακών σχέσεων των μεταναστριών της έρευνάς μου όπου εμφανίζεται ότι ο άξονας γονείς-παιδιά είναι ο αποφασιστικός για την ύπαρξη της “διεθνικής” οικογένειας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μετανάστευση, οικιακή εργασία, “διεθνική” οικογένεια

ABSTRACT

In this paper, there is an effort to make a classification of the family relations of the immigrant women who come to Greece from Eastern Europe and the Balkans to work as domestic workers. First, we have a presentation of the state of research about ‘transnational’ families and of the relevant terminology. Then, from a biographical research on these women and on the basis of their testimonies we see that the separation and the reunion are the two limits of existence of the transnational family. Women find ways of keeping the family united and at the same time they define largely in this way their identity. Finally, a categorization of the family ties of immigrant women shows that the relation parents-children is the more decisive for the existence of the transnational family.

KEY WORDS: Immigration, domestic work, “transnational” family

1. Εισαγωγή

Στο παρόν άρθρο θα εξετασθεί από κοινωνιολογική σκοπιά η οικογενειακή κατάσταση των μεταναστριών οικιακών βοηθών στην Ελλάδα, των προερχόμενων από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη. Στις γυναίκες αυτές αφιέρωσα ήδη μία αυτοτελή μελέτη¹, η οποία έθιγε το ζήτημα των οικογενειακών δεσμών σε συνάφεια προς τις υπόλοιπες διαστάσεις της ζωής τους. Για να ασχοληθώ τώρα

πιο συγκεκριμένα με τη διεθνική οικογένεια σπρήχθηκα, όπως και προηγουμένως, σε μελέτες που αφορούν γενικότερα στη μετανάστευση (κυρίως από την πλευρά του φύλου) οι οποίες, άλλωστε, τα τελευταία χρόνια αυξάνονται. Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της διεθνικής οικογένειας όπως αναδύεται ως αντικείμενο έρευνας θα απαιτεί όλο και πιο στοχευμένες και αποκλειστικές προσεγγίσεις.

Στην πιο πρόσφατη μελέτη των Ι. Ψημμένου και Χρ. Σκαμνάκη² σχετικά με την οικιακή εργασία των μεταναστριών και την κοινωνική προστασία, έχουμε μια εκτενή και σε βάθος προσέγγιση των κοινωνικών διαδικασιών που διαμορφώνουν τη σχέση των μεταναστριών οικιακών εργατριών με τα κοινωνικά αγαθά και τις υπηρεσίες προστασίας. Σε αυτή τη μελέτη ερευνώνται θέματα όπως η προσβασιμότητα και χρήση των κοινωνικών υπηρεσιών προστασίας από την πλευρά τόσο των ίδιων των μεταναστριών όσο και των υπαλλήλων κοινωνικών υπηρεσιών (σε νοσοκομεία, βρεφονηπιακούς σταθμούς, κ.λπ.). Σε σχέση με τις μεταναστευτικές τάσεις των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία διαπιστώνεται ότι οι περισσότερες γυναίκες από την Αλβανία μεταναστεύουν ομαδικά με την οικογένειά τους αν και οι δύο σύζυγοι δεν έρχονται την ίδια χρονική περίοδο στην Ελλάδα. Αντιθέτως, οι γυναίκες από την Ουκρανία είναι είτε χήρες είτε διαζευγμένες και είναι αυτές που αναλαμβάνουν τον πρωταρχικό ρόλο φροντίδας της οικογένειας που έχει μείνει πίσω στην πατρίδα³.

Επίσης, οι τρεις τόμοι του έργου *Φύλο και Μετανάστευση*⁴ καλύπτουν καιρία ζητήματα που αφορούν στον μεταναστευτικό πληθυσμό. Πιο συγκεκριμένα, ο πρώτος τόμος (Κασιμάτη και Μουσούρου) επιχειρεί μια ουσιαστική θεωρητική προσέγγιση της μετανάστευσης και εμπειρική διερεύνησή της. Στα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε γυναίκες μετανάστριες συγκαταλέγονται τόσο ο ρόλος τους στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι της οικογένειάς τους είτε αυτή βρίσκεται στην Ελλάδα είτε στη χώρα προέλευσής τους όσο και η απόκτηση προσβάσεων στην ελληνική κοινωνία και η ένταξή τους σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σε δίκτυα επικοινωνίας⁵. Ο δεύτερος τόμος (Καμπούρη) είναι αφιερωμένος στην καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία. Διαπιστώνεται –σχετικά με τη θεματολογία που μας αφορά εδώ– ότι «συνήθως (αλλά όχι πάντα) οι μετανάστριες οικιακές εργαζόμενες ζουν μεταξύ δύο τόπων όπου οι ενδεδεδιγμένοι ρόλοι του φύλου διαφέρουν και δέχονται διαρκείς επιρροές και πιέσεις και από τους δύο. Οι γυναίκες αυτές αποκτούν χαρακτηριστικά υβριδικά και μεταβατικά, καθώς βρίσκονται μεταξύ δύο γενιών, δύο χωρών και δύο φύλων»⁶. Ο τρίτος τόμος (Θανοπούλου) ασχολείται με τις διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών. Προσεγγίζονται εδώ σημαντικά θέματα όπως η διατήρηση της παράδοσης ή η διαδικασία εκουχρονισμού προκειμένου να γίνει κατανοητό το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσονται οι σχέσεις φύλου και οι διαγενεακές σχέσεις στις οικογένειες μεταναστών στην Ελλάδα. Αλλαγές συντελούνται στις σχέσεις φύλου και τις διαγενεακές σχέσεις (των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα) που έχουν την αφετηρία τους στη χώρα αποστολής. Αυτές οι αλλαγές με προοπτική τριών γενεών βρίσκονται σε μετεξέλιξη και οι νέες σχέσεις τείνουν προς νέες ισορροπίες ως προς την κατανομή της εξουσίας μεταξύ φύλων και γενεών⁷.

Τέλος, σε ειδικά αφιερωμένο τόμο σχετικά με το φύλο, τη μετανάστευση και τις όψεις κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής πολιτικής δημοσιεύεται σειρά εργασιών, μεταξύ των οποίων και θέματα που σχετίζονται με την οικογένεια των μεταναστών και που μας ενδιαφέρουν εδώ περισσότερο⁸.

Στο παρόν άρθρο, θα γίνει μια προσπάθεια θεματοποίησης της οικογενειακής κατάστασης των μεταναστριών. Η κατάσταση αυτή εντάσσεται στο φαινόμενο το οποίο, τα τελευταία χρόνια, υπάρχει η τάση να ονομάζεται “διεθνική οικογένεια” και που αναφέρεται στη γεωγραφική διασπορά των οικογενειών των μεταναστών. Για ορισμένες οικογένειες στον πλανήτη, αυτός ο τρόπος οργάνωσης έχει αποβεί κανόνας. Η διεθνική αποκαλούμενη οικογένεια συνιστά ταυτοχρόνως σημείο ρήξης και μη-ρήξης με τη χώρα προέλευσης, στην περίπτωση μας της μετανάστριας καθώς, δίπλα στην αποξένωση μεταξύ συγγενών, παρατηρείται και η διαμόρφωση και συνάρθρωση δικτύων και κοινοτήτων

που υπερβαίνουν τα σύνορα των χωρών. Αυτή η όψη του μεταναστευτικού προβλήματος, δηλαδή το οικογενειακό ζήτημα, έχει έως τώρα λίγο αναλυθεί αν και, προοδευτικά, του αφιερώνονται όλο και περισσότερες μελέτες. Το ζήτημα αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τις οικιακές βοηθούς καθώς εδώ μιλούμε για γυναίκες που είναι μεν αναγκασμένες να ζουν μέσα σε «οικογενειακό περιβάλλον» αλλά μακριά από τους οικείους του, από το δικό τους δηλαδή οικογενειακό περιβάλλον. Το ζήτημα της οικογενειακής κατάστασης των γυναικών αυτών θέτει, επίσης, το ερώτημα για τη βαρύτητα που πρέπει να αποδίδεται κατά περίπτωση στην ιδιωτική σε σχέση με τη δημόσια σφαίρα.

2. Η θεωρία της “διεθνικής” οικογένειας

«Οι διεθνικές οικογένειες ορίζονται ως οι οικογένειες που τον περισσότερο καιρό τα μέλη τους ζουν χωριστά το ένα από το άλλο, και όμως επιμένουν στους δεσμούς τους δημιουργώντας κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ως αίσθημα συλλογικού καλού και ενότητας, δηλαδή οικογενειακότητας, έστω και πέρα από εθνικά σύνορα»⁹. Οι Basch, Glick Schiller και Szanton Blanc, για πρώτη φορά, προσδιόρισαν με τον όρο “transnationalism” τις διαδικασίες μέσω των οποίων οι μετανάστες δημιουργούν δίκτυα και διατηρούν πολλαπλές κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες συνδέουν μεταξύ τους τις κοινωνίες προέλευσης και τις κοινωνίες προορισμού¹⁰. Ο όρος χαρακτηρίζει το φαινόμενο που παρατηρείται όταν μεγάλος αριθμός μεταναστών δημιουργεί κοινωνικούς χώρους οι οποίοι διαπερνούν στις μέρες μας τα εθνικά και γεωγραφικά σύνορα. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η εξέλιξη αυτή συνεπάγεται τον επαναπροσδιορισμό εννοιών οικείων στους κοινωνικούς επιστήμονες όπως τάξη, ενότητα ή εθνικισμός.

Η διεθνική αυτή προοπτική αναπτύσσεται αρχικά κυρίως στην Αμερική, έπειτα στην Ευρώπη και τον Καναδά, ενώ το βιβλίο της Rhacel Salazar Parreñas¹¹ αποτελεί σταθμό της σχετικής έρευνας, προσφέροντας μια ανάλυση από την πλευρά αυτών που έμειναν πίσω, “Left-Behind”, και επικεντρώνεται στα παιδιά των διεθνικών οικογενειών στις Φιλιππίνες. Το έργο των Bryceson και Vuorela¹² που είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στη σύγχρονη διεθνική οικογένεια ανοίγει τον χώρο αυτών των ερευνών και στην Ευρώπη.

Στη σχετική λογοτεχνία, η οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος είναι στην αγγλική γλώσσα, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν μια σειρά από όρους που αναφέρονται στις μορφές της διεθνικής οικογένειας¹³. Επίσης, όταν γίνεται αναφορά στις συγγενικές σχέσεις και το δίκτυο μέσα στο οποίο εγγράφονται οι μετανάστες, χρησιμοποιούνται νοηματικά σχήματα όπως “δίκτυο διεθνικής συγγένειας” ή πιο απλά “διεθνής συγγένεια” (international kinship). Η πραγματικότητα, στην οποία αναφέρονται οι όροι αυτοί, συνίσταται στη διατήρηση των σχέσεων μεταξύ συγγενών που βρίσκονται διασκορπισμένοι σε διάφορες χώρες. Η εν λόγω πραγματικότητα έχει να κάνει με ζητήματα όπως πολυ-τοπικές ζωές και ταυτότητες του μετανάστη, διασποριακά δίκτυα και οικογενειακοί δεσμοί, ενώ η οικογένεια γίνεται κάτι για το οποίο πρέπει να αγωνισθεί κανείς, ένα ζήτημα συνεχούς προσπάθειας, περισσότερο μια διαδικασία παρά μια σταθερή δομή.

Διαδικασία, διαπραγματεύση, ρευστότητα συμπλέκονται για τη δημιουργία και διατήρηση της διεθνικής οικογένειας. Ο γεωγραφικός χωρισμός και η απουσία καθημερινών προσωπικών επαφών, καθώς και η θεώρηση της οικογένειας ως “φανταστικής” κοινότητας, προϋποθέτουν συνεχείς προσπάθειες και σκληρή δουλειά από την πλευρά των μελών της οικογένειας, τόσο από αυτούς που μετανάστευσαν όσο και από εκείνους που έμειναν πίσω, προκειμένου να διατηρήσουν τις συγγενικές σχέσεις. Τα μέλη της οικογένειας δεσμεύονται σε μια διαρκή διαδικασία συντήρησης των συγγενικών δεσμών, ‘σχετικοποιώντας’ την οικογενειακή εγγύτητα πέρα από συγκεκριμένες χρονικές, χωρικές και ατομικές συνθήκες.

Όπως και άλλες οικογένειες, η διεθνική οικογένεια δεν είναι βιολογική μονάδα *per se*, αλλά γενεσιουργός φανταστικής βιολογικής ενότητας ή αλλιώς κοινωνική κατασκευή¹⁴. Και όπως άλλες οικογένειες, οι διεθνικές οικογένειες πρέπει να διαχειρισθούν την ανισότητα μεταξύ των μελών τους, συμπεριλαμβανομένων των διαφορών ως προς την πρόσβαση στην κινητικότητα, στα εισοδήματα, στις διάφορες μορφές κεφαλαίου και τρόπου ζωής.

Ο διασκορπισμός των μελών μιας οικογένειας μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών επηρεάζει αναγκαστικά την οικογενειακή ζωή. Η εμπειρία των διεθνικών οικογενειών θέτει αρχικά το ερώτημα της μορφής των σχέσεων και επαφών σε κατάσταση απόστασης. Εκτός των επισκέψεων, ένα ευρύ φάσμα μέσων επικοινωνίας χρησιμοποιείται για τη διατήρηση της επαφής, όπως το τηλέφωνο, το ταχυδρομείο, το ηλεκτρονικό μήνυμα (e-mail) ή η διαδικτυακή κάμερα. Αυτά επιτρέπουν την ανταλλαγή πληροφοριών, αλλά επίσης αντικειμένων που έχουν μια ιδιαίτερη σημασία από οικογενειακή πλευρά: φωτογραφίες, βιντεοσκοπήσεις, ζωγραφιές παιδιών, μαθητικοί έλεγχοι, κ.ά. Αν και οι οικογένειες των μεταναστών δεν είναι γενικά πλούσιες, δεν είναι σπάνιο να αφιερώνουν ένα σημαντικό μέρος του εισοδήματός τους σε έξοδα επικοινωνίας.

Η απόσταση μεταξύ των μελών, όμως, μπορεί να προκαλεί μεγάλο άγχος τόσο στους γονείς όσο και στα παιδιά. Οι οικογενειακές υποχρεώσεις μπορούν να είναι επίσης πηγή διαπληκτισμών στο εσωτερικό των διεθνικών οικογενειών. Εντάσεις μπορούν να δημιουργηθούν όταν τα άτομα δεν διαθέτουν παρόμοια εισοδήματα για να διατηρούν τους οικογενειακούς δεσμούς ή για να συνεισφέρουν με τρόπο ισοδύναμο. Σε αυτές τις διαδικασίες συνδιαλλαγών, οι γυναίκες παίζουν συχνά ένα κεντρικό ρόλο.

Τα τελευταία χρόνια, η μετανάστευση θεωρείται κυρίως ως μια δυναμική και συνεχής διαδικασία, η οποία επιτρέπει τη διατήρηση των επαφών μεταξύ των ατόμων παρόλη την απόσταση. Παράλληλα, πολλοί ερευνητές σε διεθνές επίπεδο ασχολήθηκαν με το φαινόμενο της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών. Οι παράγοντες αυτοί βοήθησαν στην 'ανακάλυψη' των διεθνικών οικογενειών¹⁵.

Συνοπτικά, η πραγματικότητα της διεθνικής οικογένειας συνδέεται με τη μέριμνα, τα δίκτυα και τα τεχνολογικά μέσα. Πρώτον, η «διεθνική μέριμνα της οικογένειας» πραγματοποιείται στο πλαίσιο της μετανάστευσης, των διασυνοριακών μετακινήσεων, της γεωγραφικής απόστασης και των ενεργών οικογενειακών σχέσεων. Λαμβάνει, επίσης, χώρα σε ένα χρονικό πλαίσιο και στο εσωτερικό ενός κύκλου της προσωπικής ή της οικογενειακής ζωής ή κατά τη διάρκεια όλης της ζωής. Δεύτερον, εδώ και αρκετά χρόνια, κατέστη προφανές ότι οι κοινότητες των μεταναστών δημιουργούν δίκτυα, τα οποία συνδέουν τα μέρη προέλευσης και προορισμού. Στις μέρες μας, αυτές οι διεθνικές σχέσεις συνεισφέρουν στη μεταβολή των οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και πολιτιστικών δομών. Τρίτον, η πρόσβαση, με μικρότερο κόστος, στις νέες τεχνολογίες επικοινωνίας και μεταφοράς επέτρεψε όχι μόνο να διατηρούνται σταθερές και συχνές επαφές μέσα από τις αποστάσεις, αλλά επιπλέον μεγάλωσε τη διάθεση και την ανάγκη να διατηρηθούν αυτές οι επαφές.

3. Όροι της ανάλυσης των στοιχείων της έρευνας

Οι συνεντεύξεις που πραγματοποίησα με μετανάστριες από την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια ελήφθησαν όλες στην ελληνική γλώσσα πριν από την εφαρμογή του τελευταίου μεταναστευτικού νόμου (2005) και είχαν διάρκεια από δύο έως τέσσερις ώρες.

Κατά την παρούσα έρευνα ξεκινούσα τις συνεντεύξεις εξηγώντας σύντομα στις γυναίκες το λόγο για τον οποίο μου αφιέρωναν το χρόνο και την προσοχή τους. Η γυναίκα επέλεγε ένα ψευδώνυμο και η συνέντευξη άρχιζε με μια περιεκτική ερώτηση: «θα ήθελα να μου μιλήσετε για τα παιδικά

σας χρόνια, την οικογένειά σας, τη σχέση σας με τους γονείς και τα αδέρφια σας, για την εφηβεία σας, τα σχολικά σας χρόνια, για την απόφασή σας να συνεχίσετε ή όχι τις σπουδές σας, για το γάμο σας και το παιδί ή τα παιδιά σας, για την απόφασή σας να αφήσετε τη χώρα σας και να έρθετε στην Ελλάδα, καθώς και για τα μελλοντικά σας σχέδια»¹⁶.

Μια υπόθεση εργασίας αφορά στον ορισμό της έννοιας της “οικογένειας”, έτσι όπως την αντιλαμβάνονται οι μετανάστριες της παρούσας έρευνας. Όλες οι γυναίκες, πλην μιας - η οποία δεν δημιούργησε δική της οικογένεια και ήρθε στην Ελλάδα ακριβώς για να βρίσκεται κοντά στους αδερφούς και αδερφές της, που είχαν ήδη μεταναστεύσει στην Ελλάδα, και να βοηθήσει έτσι παράλληλα στο μέγεθος των παιδιών τους - υπήρξαν ή συνεχίζουν να είναι παντρεμένες με παιδιά, τα οποία ή πήραν μαζί τους ή τα άφησαν στην πατρίδα τους στη φροντίδα κοντινών συγγενών τους, κατά κύριο λόγο της μητέρας τους και γιαγιάς του παιδιού/παιδιών.

Παρατηρούμε, κυρίως, τρεις διαστάσεις των διεθνικών οικογενειών, έτσι όπως τις ορίσαμε προηγουμένως: οι συζυγικές σχέσεις στη δοκιμασία της μεγάλης απόστασης, οι χωρισμοί μητέρων - παιδιών και, τέλος, τα μέτρα που έχουν ληφθεί για τη φροντίδα και ανατροφή των παιδιών, τα οποία τις περισσότερες φορές οδηγούν στη μετακίνηση μελών της οικογένειας και που, κατά κύριο λόγο, δεν βρίσκονται σε ηλικία εργασίας. Σύμφωνα με τον Ευρωπαϊκό Δείκτη Ενσωμάτωσης Μεταναστών (MIPEX), η Ελλάδα παρουσιάζει μια εικόνα από τις πλέον προβληματικές στην Ευρώπη. «Η πρόσβαση των μεταναστών στην αγορά εργασίας είναι δυσμενής και τα δικαιώματά τους περιορισμένα. Αυτό συμβάλλει στην άτυπη απασχόληση και στην εξώθησή τους σε αντίστοιχα άτυπο (παράνομο) καθεστώς διαμονής ... Δυσχερής είναι η συνένωση των μελών της οικογένειας των νόμιμων μεταναστών. Περιοριστικοί όροι, όπως το ύψος του απαιτούμενου εισοδήματος, απειλούν την οικογενειακή ενότητα και οδηγούν σε παράδοξα, όπως νόμιμη διαμονή των γονέων αλλά παράνομη των παιδιών και των παππούδων»¹⁷.

Οι αφηγήσεις που εξετάσαμε στην αυτοτελή μελέτη μας παρουσιάζουν τα ακόλουθα γενικά χαρακτηριστικά:

1. την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου της μετανάστριας
2. την επίπονη συνειδητοποίηση της τρωτότητας και αβεβαιότητας της τωρινής κατάστασης
3. την κατασκευή μιας καινούργιας ταυτότητας
4. τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας ως πόλου ταυτότητας
5. μια αμφιλεγόμενη θέση σε σχέση με άλλες ταυτοποιήσεις όπως εκείνη της χώρας προέλευσης ή της τωρινής κοινωνικής ομάδας
6. το γεγονός ότι όλες οι μορφές προσαρμογής πραγματοποιούνται κάτω από πίεση: την πίεση του αποχωρισμού από την οικογένεια, την πίεση των νέων συνθηκών εργασίας κλπ., ενώ συχνά χρονώς εμφανίζονται και ως προϊόν ατομικής βούλησης¹⁸.

Μια άλλη όψη της έρευνας που εκφράζει όμως μια αντίστροφη επιρροή της μετανάστευσης προς την πλευρά της ελληνικής οικογένειας αυτή τη φορά έχει να κάνει με την ακόλουθη διάσταση: θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι Ελληνίδες βελτιώνουν τη θέση τους με τη βοήθεια ή σε «βάρος» των μεταναστριών που προσλαμβάνουν. Ταυτόχρονα, αυτό το μοντέλο εργασίας αναπαράγει παραδοσιακές οικογενειακές ρυθμίσεις στο μέτρο που οι γυναίκες παραμένουν οι υπεύθυνες του οικιακού χώρου, ακόμη κι όταν εργάζονται εκτός οικίας. Η πρόσληψη αλλοδαπού βοηθητικού προσωπικού διευκολύνει την αποδέσμευση της ελληνίδας μητέρας-νοικοκυράς, όταν μάλιστα η συμμετοχή άλλων μελών της οικογένειας, κυρίως των γιαγιάδων που συνήθως προορίζονταν να φυλάσσουν τα εγγόνια τους, δεν είναι πλέον δεδομένη. Οι μετανάστριες έχουν λοιπόν διπλό ρόλο: να υποστηρίζουν από τη μια τις οικογένειες στην πατρίδα τους και να διασφαλίζουν από την άλλη την ισορροπία της οικιακής σφαιράς των ελληνικών οικογενειών. Συνεπώς αυτές δείχνουν να επωμίζονται την ευθύνη της “επιβίωσης” της οικογένειας τόσο στον τόπο τους όσο και στη χώρα όπου μετανάστευσαν¹⁹.

Ένα ερώτημα αφορά, επίσης, στον οικονομικό χαρακτήρα της γυναικείας μετανάστευσης. Θέτοντας υπό αμφισβήτηση το γεγονός ότι το κίνητρο για μετανάστευση είναι μόνο και κυρίως οικονομικό, στην περίπτωση της μετανάστευσης από το Μεξικό στην Αμερική, υποστηρίχθηκε ότι αρκετές γυναίκες μπήκαν στην μεταναστευτική διαδικασία με σκοπό να αλλάξουν τις σχέσεις τους με τους συζύγους και άλλους συγγενείς που τις καταπίεζαν στην πατρίδα τους. Η απόφασή τους αυτή σηματοδοτούσε την επιθυμία τους να αφήσουν πίσω τους περιοριστικές οικογενειακές σχέσεις και να αναζητήσουν στις Ηνωμένες Πολιτείες δυνατότητες για να διευρύνουν και να αναπροσδιορίσουν τον παραδοσιακό ρόλο τους ως μητέρες και νοικοκυρές. Η γυναικεία μετανάστευση μεταφράζεται έτσι σε νέες και διακριτές “διεθνικές” οικογενειακές σχέσεις. Επίσης, φέρει μαζί της τις συνέπειες των χωρικά διασπασμένων σχέσεων, από τη μια μεταξύ άνδρα και γυναίκας και, από την άλλη, μεταξύ γονέα και παιδιού²⁰.

Η διεθνής κατάσταση των μαρτυριών δείχνει μία συνάφεια προς τη δική μας. Παρόμοιες μαρτυρίες έχουμε και από έρευνες σε χώρες πολύ μακρινές από την Ελλάδα, όπως από αυτή που αφορούσε σε 41 μετανάστριες – μητέρες από χώρες της Λατινικής Αμερικής (Κολομβία, Ελ Σαλβαδόρ, Κόστα Ρίκα, Γουατεμάλα, Εκουαδόρ, Μεξικό) που ζουν στον Καναδά. Διαβάζουμε: «Δεν είναι ότι ήμουν πλούσια στη χώρα μου αλλά εκ των πραγμάτων είχα μια κοπέλλα [για τα παιδιά]. Έτσι όταν τους τηλεφώνω, με ρωτούν ‘μαμά, τι κάνεις εκεί;’ ‘Προσέχω κάποια παιδιά’. Τότε μου λέει το πιο μικρό που μου έχει τη μεγαλύτερη αδυναμία ‘εσύ προσέχεις παιδιά κι εμείς εδώ μόνοι’. ‘Παιδί μου, για το θεό’. Τότε ξαφνικά αρχίζω να σκέφτομαι ‘λοιπόν, τι κερδίζω;’ Γιατί δεν ήταν αλήθεια, αφού καθάριζα γραφεία».

«... είναι σκληρό, είναι φορές που κάποιος αισθάνεται ένοχος. Θεέ μου, άξιζε τον κόπο να έρθω; Άξιζε τον κόπο να ταξιδέψω και να αφήσω τρία παιδιά; Έχω βάλει σαν σημαντικό μόνο μια καλύτερη ζωή; Και η ανθρωπίνη ποιότητα και ο σεβασμός; Και η οικογένεια; Είναι ερωτήσεις που τις κάνω συνέχεια».

«Όταν στο τέλος ήρθαν, μου φάνηκαν αλλαγμένα [τα παιδιά]. Τα βρήκα πολύ μεγάλα, λίγο ανυπάκουα, λίγο κακομαθημένα. Εκμεταλλεύτηκαν την καλοσύνη μου γιατί είχαν πολύ καιρό να με δουν».

«Οι γονείς μου είναι αυτοί που προσέχουν το παιδί μου γιατί εγώ είμαι τόσο μακριά, είμαι σε μεγάλη απόσταση, που δεν βλέπω τι κάνει αυτό κάθε μέρα. Οι γονείς μου διηγούνται και μου λένε ‘έγινε αυτό, κάναμε εκείνο’. Αυτοί για να μη με στεναχωρούν με πράγματα απλά δεν μου έλεγαν τίποτα. Πράγματα απλά όπως ότι ο γιος μου κάθε βράδυ έκλαιγε. Ίσως θα ήθελα να το ξέρω γιατί έξω από τα προβλήματα που εγώ είχα, θα μπορούσα να τον παρηγορήσω»²¹. Οι τομείς που κάλυπτε η παραπάνω έρευνα αφορούσαν στην οικογενειακή ιστορία της μετανάστευσης, τα τοπικά δίκτυα, την εξ αποστάσεως φροντίδα των παιδιών, τις συζυγικές σχέσεις, τις ρυθμίσεις πρακτικών οικογενειακών θεμάτων, τα δίκτυα στήριξης, την ενεργό συμμετοχή στην κοινότητα, την επαγγελματική ιστορία της κάθε μιας μετανάστριας.

4. Μία οριακή και βασανιστική κατάσταση

Παρόλη την “ψυχραιμία” των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων, δεν μπορεί να αποκρυσβαίσει η σκληρότητα της κατάστασης στην οποία αναφερόμαστε εδώ. Δεν πρέπει να νομισθεί ότι επισυμβαίνει κάποια αποστασιοποιημένη διευθέτηση ενός ζητήματος που απλώς τίθεται ως πρόβλημα προς επίλυση. Αντίθετα, ο χωρισμός των μελών της οικογένειας, κάτω από την πίεση της ανάγκης για μετανάστευση προκειμένου να επιβιώσει αυτή οικονομικά, σημαίνει μεγάλο πόνο, ψυχικό βάσανο που προεκτείνεται μέσα στο χρόνο, και που η παρακάτω σκηνή μας επιτρέπει μόνο να φαντασθούμε. Μιλά η Τάνια (από τη Ρουμανία, 35 ετών, έγγαμος, ένας γιος, 15 ετών και μια κόρη, 10 ετών)²²:

«Όταν ξεκίνησε το λεωφορείο να έρθω εδώ, η Δόινα ήταν μικρή και νόμιζε ότι θα την πάρω μαζί μου και έβαλε όλα τα ρούχα στην τσάντα μου και να ξέρεις, όταν ανέβηκα στο λεωφορείο κι αυτή έμεινε, τόσο έκλαιγε που δεν μπορούσε να πάρει αέρα, η μαμά φοβήθηκε ότι θα πεθάνει... κι εγώ ήθελα να κατέβω, δεν μπορούσα και όλο το δρόμο, έκλαιγα... δεν ήταν ούτε 5 χρονών... και έπαιρνα τηλέφωνο και η μαμά έλεγε κάθε βράδυ κλαίει, κλαίει και έλεγε μαμά, και μαμά και μαμά, η μαμά μου νομίζει ότι γι' αυτό και αρρώστησε...»

Αυτή η κατάσταση που αφορά πρώτιστα στις σχέσεις γονέων – μικρών παιδιών, χωρίς να παραβλέπονται και εκείνες μεταξύ ενηλίκων και ηλικιωμένων γονέων, γίνεται ανεκτή μόνο υπό τον όρο της προσωρινότητας όπου μία μόνο διέξοδος υπάρχει: αυτή της επανένωσης της οικογένειας. Τα λόγια της παραπάνω ερωτηθείσας που περιγράφει τον χωρισμό και την επανένωση με το γιο της είναι ενδεικτικά:

«Τώρα, με τον μεγάλο, τον άφησα εκεί, η μαμά ήταν δύσκολο να τον προσέχει με τα μαθήματα, μετά τον πήγε στον πόλη... Ήθελε πολύ να έρθει... ήθελε να έρθει, μας περίμενε πώς και πώς να τελειώσει το σχολείο και πήγε ο άντρας μου και τον έφερε με το αεροπλάνο. Τον έφερε τον Ιούνιο και Ιούλιο και Αύγουστο γρήγορα έμαθε τα γράμματα, τώρα είναι πρώτη Γυμνασίου και είναι 15 χρονών, έχει χάσει 2 χρόνια... Όλα τα παιδιά τού έχουν αγάπη, έχει και πολλή δύναμη... Είχα πολλή αγωνία όσο ήταν μακριά, εδώ όσο δύσκολα και να είναι εδώ, δεν μου είναι γιατί είναι τα παιδιά μαζί μου, αυτό με ψυχάζει, εγώ δεν θα μπορούσα, δεν θέλω να πω τίποτα για άλλες, εγώ δεν θα μπορούσα... απ' την αρχή, 7 μήνες πέρασαν και λέω ή πάω εγώ σπίτι ή μαζί τους εδώ, δεν μπορούσα...»

Το ζήτημα της επανένωσης, ιδιαιτέρως σε ό,τι αφορά στα παιδιά (ο χωρισμός με τους ηλικιωμένους γονείς αντιμετωπίζεται με μεγαλύτερη σχετικότητα αισθημάτων) φαίνεται και στην παρακάτω μαρτυρία:

«Μετά ήρθε και ο γιος μου, μετά την κόρη μου, γιατί δεν είχε πάει φαντάρος κι έπρεπε να τελειώσει κι αυτό και μετά να έρθει, και έτσι είμαστε, όλη η οικογένεια εδώ... Τώρα, δεν μπορώ να πω πως μου λείπει η οικογένειά μου, μου λείπουν οι γονείς μου. Αλλά, εντάξει, παίρνω συνέχεια τηλέφωνο, και έτσι, όταν παίρνω τηλέφωνο, τους ακούω, ο χρόνος μου φαίνεται είναι πολύ λίγος, ότι δεν είναι τόσο μεγάλο το διάστημα που δεν τους έχω δει...» (Βένη, Βουλγαρία, 43 ετών, διαζευγμένη, ένα γιος, 28 ετών και μια κόρη, 24 ετών)

5. Επανένωση και αναβολή της

Το όραμα της επανένωσης της οικογένειας, σε ό,τι αφορά στα παιδιά, είναι πιο ισχυρό όταν στηρίζεται σε ένα πρότυπο ήδη ενωμένης οικογένειας, ακόμη και όταν η μετανάστρια είναι η ίδια χωρισμένη.

«...η οικογένειά μου είναι πολύ ενωμένη... οι γονείς μου πάντα με στηρίζουν, ό,τι να κάνω, δεν ξέρω, πάντως έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη σε μένα απ' ό,τι στον αδερφό μου...» (Βένη, ό.π.)

Όταν έχουμε ένα ζευγάρι μεταναστών, τότε η επανένωση με το/τα παιδί/ιά γίνεται συνήθως σε σύντομο χρονικό διάστημα όπως στην παρακάτω μαρτυρία:

«Ήταν καλά αλλά και πολύ χάλια χωρίς παιδί, αφού μόλις έφτασα μ' έπιασαν τα κλάματα. Τελικά, πέρασαν 5 ολόκληροι μήνες μέχρι να κάνουμε τα χαρτιά, χωρίς το παιδί, συνέχεια έπαιρνα τηλέφωνο να δω τι κάνει το παιδί... Ευτυχώς βρήκαμε και οι δυο γρήγορα δουλειά, πήγε κι ο άντρας μου να δουλέψει, καλοκαίρι πήγα στο εστιατόριο γιατί δεν υπήρχαν και πολλές δουλειές...» (Κωνσταντίνα, Μολδαβία, 32 ετών, έγγαμος, μια κόρη, 3 ετών)

Μόλις λοιπόν εξασφαλισθηκαν οι απαιτούμενες προϋποθέσεις το παιδί ήρθε στους γονείς του. Σε περίπτωση χωρισμένης μητέρας και όταν το παιδί είναι ήδη μεγάλο τότε η επανένωση είναι πιο δύσκολη:

«Τώρα είναι πολύ δύσκολα, το παιδί να είναι μακριά πάρα πολύ..., μόνο μια φορά τη βδομάδα παίρνω τηλέφωνο, γιατί πολλά λεφτά...

»... γιατί χωρίσαμε οι οικογένειες, άντρας εδώ, γυναίκα εκεί, οικογένεια, παιδιά, ξέρω 'γω τι κάνουν, δεν είναι καλό...

»Θέλω να πάρω κι εγώ ένα σπίτι, μαζεύω λεφτά αλλά δεν είναι εύκολο, πολύ δύσκολο γιατί στέλνω λεφτά, η κόρη μου σπουδάζει στο Πανεπιστήμιο, πληρώνει, λίγα μπορώ να μαζέψω, όλο θέλει, και τα ρούχα και τα παπούτσια και το φαγητό, νοίκι πληρώνω γιατί νοικιάζει σπίτι...

»Εγώ, χωρίσαμε με τον άντρα μου, δεν βοηθάει καθόλου με το παιδί, τώρα έφυγε, πήγε στην Πορτογαλία, έχει στείλει πολύ λίγα, σχεδόν τίποτα... Στεναχώρια γιατί η οικογένεια μακριά, παιδί μακριά, συνέχεια σκέφτομαι τι κάνουν, τι φτιάχνουν» (Ιρίνα, Ουκρανία, 38 ετών, διαζευγμένη, μια κόρη, 18 ετών στην Ουκρανία)

Η τρωτότητα της γυναίκας-μετανάστριας είναι ακόμη μεγαλύτερη όταν βρίσκεται μόνη εδώ και το παιδί της δεν είναι ούτε τόσο μικρό ούτε τόσο μεγάλο ώστε να την ακολουθήσει στην Ελλάδα, όπως φαίνεται και από την παρακάτω μαρτυρία:

«...τώρα τα πράγματα είναι λίγο δύσκολα για μένα γιατί το παιδί μεγάλωσε στα Τίρανα και να έρθει εδώ δεν ξέρει να μιλάει ελληνικά, θα χάσει 2-3 τάξεις. Αυτή είναι καλή μαθήτρια και ... δεν ξέρω τι να κάνω.

»Τώρα δεν ξέρω, αυτό λέω είναι πολύ δύσκολο. Να αποφασίσω να πάρω την κόρη... τώρα είναι η ηλικία που είναι πολύ δύσκολη, 14 χρονών, 15. Να έρθει εδώ θα πάει σε σχολείο, δεν ξέρω τι σχολείο να πάει, θα πάει πρώτη φορά να πάει μάθει γλώσσα. Δεν ξέρω τι να αποφασίσω ακόμα, τι θα κάνω... Θα πάω τώρα να μιλήσω με τους δασκάλους να, να προσέχει, να ξέρει τι παρέα έχει, είναι δύσκολα τώρα. Είναι πολύ δύσκολο.

»Ο άντρας μου βρήκε μια γυναίκα, στην Ιταλία, Μπάρι. Δεν με ενδιαφέρει τώρα αν ζει ή αν είναι πεθαμένος. Είναι δύσκολο... Τίποτα, δεν πήρε ούτε ένα τηλέφωνο. Δεν πήρε γιατί είχε, δεν ξέρω τι προβλήματα είχε.

»Εγώ είμαι μακριά, δυο φορές το χρόνο πάω, πάρω τηλέφωνο δυο φορές τη βδομάδα, δεν κάνουμε κουβέντα από το τηλέφωνο, μόνο να ρωτήσω πως είναι, για την υγεία, τι θέλει τι δεν θέλει. Αυτό ήτανε το πράγμα ... δεν μπορώ αλλιώς... σκέφτομαι όλη μέρα και νύχτα... σε τρώει. Άμα που γυρίζει το μυαλό γύρω-γύρω, που να πάω; Δεν έχουμε άλλο δρόμο. Τι θα κάνω εκεί; Με τι θα ζήσω το παιδί μου; Με τι θα ζήσω τους γονείς μου; Αυτό ήτανε η τύχη μου...» (Ελλη, Αλβανία, 42 ετών, διαζευγμένη, μια κόρη, 15 ετών στην Αλβανία)

Η επανένωση, τέλος, γίνεται μία διαρκώς αναβαλλόμενη υπόθεση, όπως βλέπουμε στην παρακάτω μαρτυρία:

«... μου έλειψε πάρα πολύ η Ανδριάντα, ήταν με τη γιαγιά, με τη μαμά, με όποιον μπορούσε να την κρατήσει, με την κουμπάρα μας... Η κόρη μου, εγώ νομίζω ότι δεν ήξερε τι σημαίνει μαμά, επειδή την άφησα - 4 μηνών ήταν - και με την μαμά μου, με τη γιαγιά της, και με την κουμπάρα μου και με τη γιαγιά μου, αλλά όταν την έπαιρνα τηλέφωνο ήξερε ότι ήμουν η μαμά της και που είμαι και τι κάνω...

»Την κόρη μου τότε, άρχιζε να μιλάει πιο καθαρά, την έπαιρνα στο τηλέφωνο και δηλαδή μου μιλούσε σαν μια μεγάλη κοπελίτσα, σ' αυτό το διάστημα συνεχώς έστελνα τσάντες, λεφτά πάνω, δηλαδή νομίζω δεν της έχει λείψει τίποτε. Σ' αυτά τα 4 χρόνια έχω δουλέψει πάρα πολύ σκληρά μόνο γι' αυτήν. Γι' αυτήν είναι πρώτα και μετά όλα τα άλλα, ε... αλλά μου έχει λείψει πάρα πολύ, δηλαδή μου λείπει πάρα πολύ ... Έτσι πέρασαν 4 χρόνια σχεδόν... μετά, με τα χαρτιά έχω βγάλει και άδεια παραμονής...

»Δεν νομίζω να μπορέσω να πάω να φέρω την Ανδριάντα, θα περιμένω ακόμα να δω ή θα πάω εγώ πάλι στην Μολδαβία να ζήσω εκεί, ή θα πάω να φέρω την Ανδριάντα, δεν ξέρω... πάντως νομίζω

ότι εδώ, δεν ξέρω... Αν όχι, άλλα δυο χρόνια ακόμα και μετά θα φύγω, θα πάω στην κόρη μου αν δεν θα την πάρω μαζί μου...

»Πέντε χρόνια έχω συνθίσει εδώ, αλλά η Ανδριάντα, δεν ξέρω, εγώ σκέφτομαι να έρθει εδώ, αλλά δεν μπορώ να το αποφασίσω εγώ, ανάλογα αν θα μας αφήσουν, ανάλογα αν θα μας αφήσουν για πόσα χρόνια εδώ να μείνουμε, ναι πραγματικά σκέφτομαι για εδώ αλλά ανάλογα αν θα αποφασίσει το κράτος να μας αφήσουν ή να μας διώξουν» (Άννα-Μαρία, Μολδαβία, 29 ετών, σε διάσταση, μία κόρη, 5 ετών στη Μολδαβία)

Η επανένωση έχει τα όριά της και αυτά έχουν να κάνουν με το οικογενειακό πρότυπο της μετανάστριας ή με την υπάρχουσα οικογενειακή κατάστασή της. Η (ελληνική) κρατική διευθέτηση δεν είναι τόσο αποφασιστική όσο λέγεται στην παραπάνω μαρτυρία. Όπως δηλώνει η μετανάστρια, έχει άδεια παραμονής και θα μπορούσε επομένως να προχωρήσει στην πρόσκληση της κόρης της. Ωστόσο, ούτε η οικογενειακή κατάσταση πίσω στην πατρίδα (η γιαγιά μόνη) ούτε η τρωτότητα της ίδιας εδώ ευνοεί την επανένωση.

6. Η κεντρική σημασία της οικογένειας για τις γυναίκες της έρευνας

Ένα από τα ερωτήματα που με απασχόλησαν αφορούσε στον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες της έρευνάς μου μοιάζει να δέχονται και, συγχρόνως, να αρνούνται την ιδιότητα της μετανάστριας. Η δυσκολία ταυτότητας δεν απορρέει πιθανόν τόσο από την επιθυμία να αρνηθούν έναν τίτλο που στιγματίζει, αυτόν της "υπηρέτριας - οικιακής βοηθού" αλλά περισσότερο από το αδιέξοδο που προβάλλει από μια επικάλυψη ταυτοτήτων η οποία τις οδηγεί να αναπτύξουν αισθήματα στέρσης, σύγχυσης και ψυχικής αναστάτωσης. Η κατάσταση στην οποία βρίσκονται είναι αρκετά σύνθετη καθώς ενέχει διαστάσεις που έχουν σχέση με την πραγματικότητα της μετανάστευσης, με θέματα φύλου, δικαίου και κυρίως με την απουσία κοινωνικής αναγνώρισης του επαγγέλματός τους ως οικιακών βοηθών. Το να δεχθούν τον χαρακτηρισμό της μετανάστριας - βοηθητικού προσωπικού θα σήμαινε ότι αυτές οι γυναίκες ξεχνούν την πιθανώς υψηλότερη κοινωνική θέση που κατείχαν κάποτε. Ωστόσο, προοδευτικά αυτό πρέπει να γίνει εάν η επανένωση της οικογένειας πρόκειται ποτέ να λάβει χώρα. Στην πραγματικότητα, δεν βλέπουν στη σημερινή υποταγή παρά ένα συμβιβασμό που θεωρείται προσωρινός (χρονικά προσδιορισμένος) ώστε να βελτιώσει το επίπεδο της προσωπικής και, πρωτίστως, της οικογενειακής τους ζωής. Οι μετανάστριες αισθάνονται τις περισσότερες φορές δυσάρεστα με τους πολλαπλούς αυτούς ρόλους²³. Μεταξύ των γυναικών της έρευνάς μου, μόνο μία ήταν ανύπαντρη αλλά και αυτή εκφράζει αισθήματα αφοσίωσης στην οικογένεια:

«Εγώ πιο πολύ το έκανα [που μετανάστευσε] για το παιδί [του αδελφού της], γιατί ήθελε τη μάνα του, ήθελε τον πατέρα του. Ο αδερφός μου κάθε φορά με έπαιρνε τηλεφώνω. Μπορείς να μου φέρεις το παιδί... Έχω κι ανάγκη, έχω και τον πατέρα μου που κάτι στέλνω, φάρμακα... Όταν πέθανε η μάνα μου, έμεινα μόνο εγώ και ό,τι είχα ή δεν είχα σ' αυτόν... Αυτός είναι τώρα 69 χρονών. Κι αυτός τώρα έχει εμένα ...» [Σοφία, Αλβανία, 40 ετών, άγαμος]

Σχετικά με την έννοια της ταυτότητας στις μετανάστριες και πως αυτές βιώνουν τον πολλαπλό και περίπλοκο χαρακτήρα της, πρέπει να τονίσουμε ότι σε διαφορετικές καταστάσεις και πλαίσια μπορεί να δοθεί έμφαση σε διαφορετικές πλευρές αυτής της ταυτότητας. Η κοινωνική ταυτότητα, συστατικό μιας ατομικής ταυτότητας, μοιάζει να είναι ένα εργαλείο απαραίτητο για την κατανόηση των μετακινήσεων για επαγγελματικούς - οικονομικούς λόγους (π.χ. μετανάστευση), μόλις αντιληφθούμε ότι «για το εγώ, η ζωή αποκτά νόημα από το νόημα που αυτό της δίνει»²⁴ και ότι «η ταυτότητα είναι αυτό που δομεί αυτή την ενότητα νοήματος σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή»²⁵.

Οι μετανάστριες, όμως, από τα Βαλκάνια και τις πρώην ανατολικές χώρες δεν θα έπρεπε να θεωρούνται ως μια ομοιογενής ομάδα. Αυτό συμβαίνει ούτως ή άλλως de facto, καθώς από την εποχή της έρευνας χώρες προέλευσης των μεταναστριών όπως η Βουλγαρία και η Ρουμανία εισήλθαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Έτσι, και το ζήτημα της ταυτότητας αυτών των γυναικών δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί ως κάτι το συνολικό ή συμπαγές σε σχέση προς τον παραπάνω πληθυσμό. Αυτές οι γυναίκες ξεκινούν από πολύ απομακρυσμένα μεταξύ τους μέρη, έχοντας διαφορετικό παρελθόν, προσδοκώντας διαφορετικό μέλλον, μιλώντας διαφορετικές γλώσσες και ακόμη κι αν μοιράζονται κάποια κοινά ήθη και έθιμα, κι αν έχουν κάποιες κοινές προσδοκίες, κι αν αντιμετωπίζουν κοινές δυσκολίες στην καθημερινότητά τους στην Ελλάδα, αυτά τα στοιχεία δεν είναι ικανά να τις κάνουν να αποκτήσουν ένα αίσθημα κοινότητας. Οι μαρτυρίες ως προς αυτό είναι χαρακτηριστικές.

Εντούτοις, η πρωταρχική θέση της οικογένειας στις σκέψεις όλων των γυναικών έγινε φανερό νωρίτερα από οποιαδήποτε άλλη συνείδηση της ιδιότητάς τους ως μετανάστριες. Πρέπει να πούμε εδώ ότι αυτές οι γυναίκες δεν επιλέγουν ανάμεσα σε δύο λειτουργίες, της εργαζόμενης ή της οικογενειάρχισσας, αλλά ανάμεσα σε δύο αμφισχημίες: εργαζόμενες χωρίς νόμιμο ή αυτόβουλη επιλογή δικαίωμα στην εργασία, οικογενειάρχισσες χωρίς οικογένεια.

7. Μέριμνα: μία κεντρική έννοια της διεθνικής οικογένειας

Παρά την ασυμμετρία μεταξύ των σπουδών και του σημερινού τους επαγγέλματος που διαπιστώνουν τις περισσότερες φορές με σκληρό τρόπο και οι ίδιες οι μετανάστριες, ένας από τους βασικούς λόγους για τον οποίο πολλές από τις γυναίκες εγκατέλειψαν την οικογένειά τους για να δουλέψουν σε μια ξένη χώρα, είναι η βαθιά επιθυμία να μπορέσουν να προσφέρουν στα παιδιά τους τη δυνατότητα να συνεχίσουν σε ανώτερες σπουδές. Η Άννα-Μαρία εκφράζει αυτόν τον πόθο: *«Το μεγάλο μου όνειρο είναι να κάνει η κόρη μου σπουδές, να τελειώσει το Πανεπιστήμιο, ας διαλέξει ό,τι θέλει. Αυτό είναι το μεγάλο μου όνειρο, το σχολείο, να τελειώσει το σχολείο»* (Μολδαβία, ό.π.). Η Μίρα προσθέτει: *«χωρίς το χρήμα δεν γίνεται τίποτα... εμείς θα μείνουμε εδώ για να μεγαλώσουμε τα παιδιά κάπως, για να μπορούν να σπουδάσουν και τα παιδιά μου πάνε πολύ καλά στο σχολείο και πρέπει να σπουδάσουν»* (Βουλγαρία, 40 ετών, έγγαμος, ένας γιος, 18 ετών και μια κόρη, 15 ετών στη Βουλγαρία).

Στο επίκεντρο της μεταφοράς χρημάτων και της με αυτό τον τρόπο συμβολής τους στην ευημερία των δικών τους βρίσκεται η πολύ ανθρώπινη διάσταση της αποστολής χρηματικών εμβασμάτων. Οι σχέσεις που δημιουργούνται από εκείνους που στέλνουν και εκείνους που λαμβάνουν χρήματα αποτελούν μέρος μιας οικογενειακής υπόθεσης "διεθνικής" φύσης. Αν και είναι η προσωρινότητα που χαρακτηρίζει τη διεθνική οικογένεια, οι άνθρωποι αυτοί κατορθώνουν σε γενικές γραμμές να ικανοποιούν τις ανάγκες τους.

Εκείνοι που στέλνουν και εκείνοι που λαμβάνουν χρήματα συνιστούν οικογένειες που τις χωρίζει η απόσταση ενώ τις κρατά ενωμένες το κοινό αίσθημα της διατήρησης της οικογένειας και οι υλικές παράμετροι που το πλαισιώνουν. Δημιουργούνται "διεθνικές οικογένειες" λόγω αυτής της απόστασης και αυτής της δέσμευσης και ας έχουν τα μέλη τους διαφορετικές διαμονές. Με αυτή την έννοια, μια "διεθνική οικογένεια" είναι μια μονάδα της οποίας τα μέλη έχουν τακτική επαφή για να διατηρούν τους δεσμούς και τις υποχρεώσεις τους. Δεν υπάρχουν τυπικές διεθνικές οικογένειες. Εκείνοι που στέλνουν τα εμβάσματα μπορούν να είναι άντρες ή γυναίκες. Στη δική μας έρευνα είναι οι γυναίκες που έχουν τις περισσότερες φορές την πλήρη οικονομική (και άλλη) ευθύνη των παιδιών τους. Σε αυτή την περίπτωση αποδέκτης των εμβασμάτων είναι ένα κοντινό συγγενικό πρόσωπο, όπως μητέρα, πατέρας, αδερφή, θεία ενώ όταν ο άντρας έχει μείνει πίσω στη χώρα είναι αυτός ο κύριος αποδέκτης των εμβασμάτων²⁶.

Παγκοσμίως, 185 με 192 εκατομμύρια μετανάστες ζουν εκτός της χώρας προέλευσής τους και σχεδόν οι μισοί από αυτούς είναι γυναίκες. Αν και η μετανάστευση των γυναικών μπορεί να παρουσιάζει πλεονεκτήματα, δημιουργεί, επίσης, καινούργια προβλήματα σε επίπεδο ατόμων και οικογενειών. Ένας από αυτούς τους κινδύνους είναι ο χωρισμός, καθώς η μετανάστευση υποχρεώνει συχνά τους γονείς να αφήνουν τα παιδιά πίσω τους. Για παράδειγμα, στις Φιλιππίνες, 3 με 6 εκατομμύρια παιδιά (δηλαδή 10 με 20 τοις εκατό όλων των παιδιών κάτω των 18 ετών) δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν τους γονείς τους που έφυγαν για να εργασθούν στο εξωτερικό. Τα δεδομένα που συλλέγησαν στις Φιλιππίνες, καθώς και οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην Ινδονησία και την Ταϊλάνδη, επιτρέπουν να σκεφθούμε ότι, σε σύγκριση με τα παιδιά των γονέων που δεν μεταναστεύουν, τα παιδιά των οικογενειών των μεταναστών αποτελούν μια ομάδα σχετικώς προνομιούχο ως προς το εισόδημα ή την πρόσβαση στις βασικές υπηρεσίες, όπως η υγεία και η εκπαίδευση. Οι μεταναστεύσεις πληθυσμών είναι συχνά ένα αποτελεσματικό μέσο για τις οικογένειες να αντιμετωπίσουν την πείνα και οι διευρυμένες οικογένειες βοηθούν να συμπληρώνεται το κενό που άφησαν οι γονείς με την απουσία τους. Τα χρήματα που στέλνουν οι γονείς που μετανάστευσαν είναι συχνά μια σημαντική πηγή εισοδήματος για τις οικογένειες που έμειναν στη χώρα. Η μετανάστευση, επίσης, βελτιώνει την κατάσταση των γυναικών και την εικόνα που σχηματίζουν για τον εαυτό τους στο μέτρο που μπορούν να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο στέλνοντας χρήματα στην οικογένεια και την κοινότητά τους. Πολλές πανεπιστημιακές μελέτες ανέδειξαν μια αύξηση της συμμετοχής των μαθητών στο σχολικό σύστημα και της πρόσβασης των παιδιών στις υπηρεσίες υγείας όσον αφορά στις οικογένειες των οποίων οι γονείς εργάζονται στο εξωτερικό. Αν και τα εμπόσματα των μεταναστών εργαζομένων μπορούν να καλυτερέψουν σημαντικά το εισόδημα του νοικοκυριού, η μετανάστευση του ενός ή και των δύο γονέων μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες επάνω στα παιδιά, θέτοντας σε κίνδυνο την ανάπτυξη και την ψυχική και σωματική ισορροπία τους. Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στον Ισημερινό, το Μεξικό και τις Φιλιππίνες δείχνουν ότι τα παιδιά των οποίων οι γονείς μετανάστευσαν υποφέρουν μερικές φορές από ψυχολογικά τραύματα. Στις Φιλιππίνες, τα παιδιά των οποίων η μητέρα μετανάστευσε λένε ότι νιώθουν θυμό, αισθάνονται μόνα τους και φοβούνται. Σε άλλες χώρες, οι κίνδυνοι να γίνουν τα παιδιά θύματα βίας και εμπορίου αυξάνουν όταν η διευρυμένη οικογένεια ή οι φίλοι έχουν αναλάβει τη φροντίδα των παιδιών που οι γονείς δεν μπόρεσαν να πάρουν μαζί τους – κίνδυνοι που μελέτες στην Αλβανία και τη Μολδαβία υπογραμμίζουν επίσης. Παρόλα αυτά, αν και το πρόβλημα της μετανάστευσης κατέχει μια προέχουσα θέση στη συζήτηση για την οικονομική ανάπτυξη, οι σημαντικές συνέπειές της στα παιδιά σπάνια αναφέρονται και μελετώνται²⁷.

8. Προσπάθεια κατηγοριοποίησης

Οπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο φαινόμενο της διεθνούς οικογένειας έχουν δοθεί πολύ διαφορετικές ονομασίες, όπως: «πολυ-τοπική οικογένεια» (multi-sited family)²⁸, «πολυ-τοπική δυ-εθνική οικογένεια» (multi-local binational family)²⁹, «διηπειρωτική οικογένεια» (transcontinental family)³⁰ ή και «διεθνής οικογένεια» (international family)³¹. Όπως βλέπουμε, η τυπολογική κατάταξη διευκρινίζεται ολοένα περισσότερο όσο περνάει ο καιρός. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στις από εμένα ερωτηθείσες γυναίκες, η διάσταση της διηπειρωτικότητας απουσιάζει αλλά διατηρείται αυτή της πολυ-τοπικότητας και της δυ-εθνικότητας αν και η τελευταία πολύ περιορισμένα: μία γυναίκα έχει παντρευθεί με Έλληνα και μία άλλη, Μολδαβή, παντρεύθηκε με Ρώσο αλλά για την τελευταία αυτό συνέβη πριν από τη μετανάστευση. Το ζήτημα με τις πολυ-τοπικές οικογένειες έχει να κάνει με προβλήματα ορισμού της οικογενειακής μονάδας σε σχέση προς τη γεωγραφική διασπορά. Η οικογενειακή μονάδα, άραγε, ορίζεται ως οικιακή μονάδα, ως οικία ή ως

διευρυμένη οικογένεια; Το κλασικό δίπολο, πάντως, σε παρόμοιες κατατάξεις αναφέρεται είτε στην πυρηνική είτε στη διευρυμένη οικογένεια. Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί μία κατηγοριοποίηση των οικογενειακών καταστάσεων με βάση τις αφηγήσεις των ερωτηθέντων γυναικών.

Η σχετική με το ζήτημα λογοτεχνία κάνει λόγο για δυο βασικά είδη οικογενειακότητας: τη διεθνή γονεϊκότητα και τη διεθνή συγγενικότητα. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος διεθνή συγγενικότητα αναφέρεται στη διατήρηση μίας συγγενικής ομάδας πέρα από σύνορα – αυτό ονομάζεται, επίσης, «διεθνής συγγένεια»³². Αντίστοιχα, η διεθνή γονεϊκότητα περιλαμβάνει τις οικογενειακές μορφές που χαρακτηρίζονται από τη γεωγραφική διασπορά των παιδιών και των γονέων. Μία τέτοια κατάσταση προκύπτει από τη μετανάστευση του ενός ή και των δύο γονέων ή από τη μετανάστευση ενός ή περισσότερων παιδιών³³. Οι οικογενειακοί δεσμοί που περισσότερο φαίνεται να προτάσσουν οι γυναίκες της έρευνάς μου και αυτοί που περισσότερο δείχνουν να συμβάλλουν στο αίσθημα ταυτότητάς τους έχουν να κάνουν με τη διεθνή γονεϊκότητα. Πράγματι, το μοντέλο που μοιάζει να ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή πάνω στην οικογενειακή ζωή τους είναι εκείνο στο οποίο η σχέση γονέων – παιδιών είναι η πλέον βαρύνουσα. Οι γυναίκες της έρευνας συμμετέχουν σε αυτό το μοντέλο είτε ως μάνες είτε ως παιδιά οι ίδιες ενώ οι δύο αυτές κατευθύνσεις της οικογενειακότητας βρίσκουν μία ολοφάνερη απήχηση στον τρόπο που οργανώνεται γι' αυτές η πρακτική της οικογενειακής ενότητας.

Η "διεθνικότητα" της διεθνούς οικογένειας είναι, πρώτα απ' όλα, μία πραγματικότητα της μετανάστευσης. Αναφέρεται κατά κύριο λόγο σε διεθνή δίκτυα μετανάστευσης (transnational migrant circuits)³⁴. Η οικογενειακή διεθνικότητα, ωστόσο, απαιτεί κάποιες πρακτικές συγγενικότητας. Πώς κατορθώνουν τα άτομα να δημιουργούν ένα αίσθημα οικογενειακής ενότητας ενώ ζουν χωριστά; Μεγάλο ρόλο παίζουν, βέβαια, όπως είπαμε, τα νέα μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς (επισκέψεις, τηλεφωνικές επικοινωνίες, γράμματα, e-mail, τηλέφωνα μέσω υπολογιστή, skype, κ.λπ.). Το κύριο, όμως, μέσο διατήρησης της επικοινωνίας και άρα της συνοχής μίας γεωγραφικά διασπαρμένης οικογένειας είναι άλλο: οι γυναίκες, πράγματι, εμφανίζονται συχνότατα, αν όχι πάντοτε, ως οι κύριοι πρωταγωνιστές της οικογενειακής επικοινωνίας. Τονίζεται, στη σχετική βιβλιογραφία, ο ενεργός ρόλος των γυναικών στην καθημερινή συντήρηση των δεσμών και το γεγονός ότι αυτές κατέχουν κεντρικό ρόλο στη σύναψη δικτύων οικογενειακότητας. Οι γυναίκες μετανάστριες εκδηλώνουν έτσι μία ισχυρή βούληση συγγενικότητας, *relativizing*³⁵. Αυτό σημαίνει την υιοθέτηση νέων μεθόδων συγγενικότητας σε σχέση με τους παραδοσιακούς τρόπους οικογενειακής συνύπαρξης. Ως προς αυτό, επίσης, οι ερωτηθείσες γυναίκες δεν αποτελούν εξαίρεση. Όλα αυτά, βέβαια, συμβαίνουν πάντοτε υπό τον ορίζοντα της επανένωσης.

Το κεντρικό πρόβλημα της διεθνούς οικογένειας είναι εκείνο του μέλλοντός της. Τα παιδιά στη διεθνή οικογένεια είναι ο πυρήνας του προβλήματος. Γίνεται λόγος έτσι για «οικογένειες αστροναύτες» και για «παιδιά αλεξίπτωτα»³⁶. Η «μέριμνα» για τα παιδιά αποτελεί κείμενο χαρακτηριστικό της διεθνούς γονεϊκότητας την οποία αποδώσαμε στις ερωτηθείσες γυναίκες. Είδαμε πως, όσον αφορά στο θέμα της εκπαίδευσης των παιδιών, πολλές φορές αυτά μένουν στη χώρα τους για να παρακολουθήσουν το σχολείο στο οποίο οι γονείς έχουν και λόγω εθνικού αισθήματος μεγαλύτερη εμπιστοσύνη. Η διεθνή γονεϊκότητα στις γυναίκες αυτές έχει έντονο διαχρονικό χαρακτήρα και αφορά στην ακολουθία: γονείς – παιδιά – εγγόνια. Στην ομάδα των γονέων, ο ρόλος της μητέρας είναι πρωταρχικός. Είδαμε εξάλλου και στις μαρτυρίες τον κεντρικό ρόλο των γιαγιάδων για τη φύλαξη και την ανατροφή των παιδιών έτσι ώστε να μιλούμε γι' αυτές σχεδόν ως υποκατάστατο της μητέρας.

Ένα τελευταίο ζήτημα της κατηγοριοποίησης που επιχειρείται εδώ, έχει να κάνει με τους λόγους της επικράτησης, στη συγκεκριμένη έρευνα, της διεθνούς γονεϊκότητας έναντι της διεθνούς συγγενικότητας. Γι' αυτό το θέμα, μόνο προβληματισμοί μπορούν να τεθούν στην παρούσα κατάσταση της έρευνας. Όπως είδαμε, στη συνοχή της διεθνούς οικογένειας μεγάλο ρόλο παίζει το αίσθημα αλληλεγγύης που σκοπό έχει την κάλυψη των συναισθηματικών αναγκών και την πλήρωση

των πολιτισμικών αξιών των μελών της διασπαρμένης αυτής ομάδας. Το εντυπωσιακό είναι ότι με το χωρισμό η οικογενειακή συνεκτικότητα μοιάζει να δυναμώνει αντί να μειώνεται. Με άλλα λόγια, ο “σωματικός” χωρισμός μίας οικογένειας δεν επιτυγχάνει να αποτελέσει παράγοντα διάσπασης των οικογενειακών δεσμών³⁷. Η ενίσχυση των οικογενειακών αυτών δεσμών είναι και πράξη αντίστασης απέναντι στο αλλοτριωτικό περιβάλλον που βιώνουν οι μετανάστριες/μετανάστες.

Μεταξύ όμως των στενών δικτύων της διεθνικής γονεϊκότητας και του διευρυμένου δικτύου της διεθνικής συγγενικότητας, υπάρχει κάθε λόγος να προτιμάται το δεύτερο για μια σταθερότερη οικογενειακή συνοχή. Ένα τέτοιο δίκτυο δεν παρέχει βέβαια μόνο ανταμοιβές καθώς στο εσωτερικό του διακυβεύονται και “διεθνικά” συμφέροντα ενώ η συναισθηματική πλήρωση δεν έρχεται μόνο από τη συμπιλίωση αλλά και από την αντίθεση. Έχει παρατηρηθεί ότι στις συναντήσεις μελών διεθνικής συγγενικότητας μπορεί να ξεσπάσουν διαμάχες και να εμφανισθούν αντιπαλότητες ως προς τη συνεισφορά του καθενός στη συντήρηση και διατήρηση της οικογένειας³⁸. Είναι πολύ πιθανόν, επομένως, να είναι η εγγύτητα της Ελλάδας, ως χώρας υποδοχής μεταναστών, προς τις άλλες Βαλκανικές και Ανατολικοευρωπαϊκές χώρες που, έστω και δυνητικά, ενώ επιτρέπει τον πιο εύκολο συγχρωτισμό των μελών διεθνικών συγγενικοτήτων λόγω μικρής απόστασης, να αποτρέπει ταυτόχρονα την εγκαθίδρυση πιο διευρυμένων δικτύων οικογενειακότητας.

9. Επίλογος

Γενικά, η οικογενειακή δυναμική των μεταναστριών/μεταναστών ελάχιστα προσεγγίσθηκε από την μέχρι τώρα έρευνα, εκτός από το ζήτημα του χάσματος των γενεών³⁹. Στη δική μου μελέτη, το πρόβλημα της οικογένειας συνδέθηκε με εκείνο της ταυτότητας των μεταναστριών⁴⁰. Αν και αρκετές από τις γυναίκες της έρευνας βίωσαν την εργασία τους ως οικιακές βοηθοί με άγχος και ταπεινωτικά, αυτή αποτελεί επίσης μία διαδικασία μύησης που ενίσχυσε μέσα τους την ανάγκη συνοχής με τη δική τους οικογένεια, της οποίας είναι πλέον ικανές να αναλάβουν το βάρος. Είναι τώρα γύρω από την οικογένεια που οργανώνονται διάφορες στρατηγικές προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι νέες πραγματικότητες. Η χώρα τους αποτελεί ακόμη πόλο ταυτότητας αλλά το όραμα για το μέλλον τοποθετείται πλέον μεταξύ των δύο χωρών, υποδοχής και προέλευσης.

Απομένει, ωστόσο, ένας αρκετά σημαντικός παράγοντας που έχει να κάνει με το συμβολικό υπόβαθρο της οικογενειακότητας. Παραδοσιακά, το υπόβαθρο αυτό είναι η οικία. Η οικία της χώρας προέλευσης ή μία νέα οικία εκεί, υπό κατασκευή συχνά, εξακολουθεί να παίζει αυτό το ρόλο. Ωστόσο, είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς, κατά πόσο ο οικιακός χώρος μέσα στον οποίο απασχολούνται οι μετανάστριες-οικιακές βοηθοί είναι άμοιρος συμβολικού περιεχομένου. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι απηχήσεις του χώρου αυτού θα επηρεάζουν και την εγκαθιδρυμένη διεθνική γονεϊκότητα που περιγράψαμε παραπάνω.

Είναι γεγονός ότι οι μετανάστριες ανταποκρίνονται αρχικά σε μια ζήτηση που προέρχεται από την ελληνική αγορά εργασίας και η οποία απευθύνεται σε αυτές τις γυναίκες για υπηρεσίες που αφορούν στον ιδιωτικό χώρο (οικιακές εργασίες, οικογενειακή φροντίδα). Απασχολούμενες στον ιδιωτικό χώρο (οικία), οι γυναίκες αυτές οφείλουν να απαρνηθούν τον προσωπικό, ιδιωτικό τους χώρο (οικία, αλλά όχι οικογένεια).

Ο διαφορισμός αυτός οικίας – οικογένειας τι ψυχολογικό και γενικότερα βιωματικό αντίκτυπο μπορεί να έχει σε εργαζόμενες που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ακριβώς σε ένα μοντέλο ταύτισης οικίας και οικογένειας ή, τουλάχιστον, σε ένα μοντέλο μεγαλύτερης τέτοιας ταύτισης; Πώς εξισορροπείται η ασυμμετρία αυτή, εφόσον εξισορροπείται, ή πώς υπερβαίνεται, αν υπερβαίνεται, είναι ερωτήματα που πρέπει να απασχολήσουν τη σχετική έρευνα. Ο προβληματισμός αυτός είναι σχεδόν βέβαιο ότι επηρεάζει τη σφαίρα των πρακτικών στην οποία οφείλει να δώσει βαρύτητα τώρα ο κοινωνικός επιστήμονας.

Σημειώσεις

- * Η απόδοση του όρου transnational family σε “διεθνική” οικογένεια μου φαίνεται καταλληλότερη για έννοιες που θα ακολουθήσουν όπως διεθνική συγγενικότητα κ.λπ. Αντιθέτως, ο όρος “διασκορπισμένη” οικογένεια που ίσως αποδίδει πιστότερα αυτή τη μορφή οικογένειας δυσχεραίνει την περαιτέρω απόδοση συνθετότερων εννοιών.
1. Βασιλικού Κ., *Γυναικεία Μετανάστευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα. Μια Βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών, 2007.
 2. Ψημμένος Ιορ. και Σκαμνάκης Χρ., *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Παπαζήση, 2008.
 3. *ό.π.*, 115.
 4. Κασσιμάτη Κ. και Μουσούρου Λ., *Φύλο και Μετανάστευση*, Τόμ. Ι, *Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα, Gutenberg, 2007. Καμπούρη Ε., *Φύλο και Μετανάστευση*, Τόμ. ΙΙ, *Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Gutenberg, 2007. Θανοπούλου Μ., *Φύλο και Μετανάστευση*, Τόμ. ΙΙΙ, *Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, 2007.
 5. Κασσιμάτη Κ., Μουσούρου Λ., *ό.π.*, 133-139.
 6. Καμπούρη Ε., *ό.π.*, 254.
 7. Θανοπούλου Μ., *ό.π.*, 207-221.
 8. Βλ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών* (The Greek Review of Social Research), Special issue, *Gender and Migration: Aspects of Social Integration and Social Policy*, ΕΚΚΕ, C’/2007, 124 και ειδικότερα, L. Moussourou, “The role of women in the integration of immigrants”, όπου γίνεται κατηγοριοποίηση των γυναικών μεταξύ αυτών που μετανάστευσαν με την οικογένειά τους, εκείνων που αποφάσισαν να μεταναστεύσουν μόνες τους και, τέλος, εκείνων που ήρθαν στην Ελλάδα με τα παιδιά τους, 163 επ.
 9. Στο Bryceson D.F. and Vuorela U. (eds), *The transnational family: New European Frontier and Global Networks*, Oxford, Berg, 2002, 3.
 10. Basch L., Glick S.N. and Szanton Blanc Cr., *Nations unbound: Transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized Nation-States*, Langhorne Pa., Gordon and Breach, 1994.
 11. Parreñas Rh. S., *Children of Global Migration: Transnational Families and Gendered Woes*, Stanford, Stanford University Press, 2005.
 12. Bryceson D. and Vuorela U. *ό.π.*
 13. Όπως, στην αγγλική, multi-sited family, multi-local binational family, transcontinental family, international family, ενώ στη γαλλική, famille à distance, famille dispersée, famille transnationale.
 14. Bryceson D. and Vuorela U., *ό.π.*, 10.
 15. Βλ. Le Gall J., Familles transnationales: bilan des recherches et nouvelles perspectives, *Diversité urbaine*, vol. 5, no 1, 2005, 29-42. Επίσης, της ίδιας, Le lien familial en contexte migratoire, *Regards sur la diversité des familles. Mieux comprendre pour mieux soutenir. Actes du colloque tenu les 10 et 11 mai 2005*, Québec, Conseil de la famille et de l’enfance, 2005, 53-55.
 16. Βλ. Βασιλικού Κ., *ό.π.*, 91 επ.
 17. Δελνηθανάση Μ., “Ελλάδα: η δυσκολία να είσαι μετανάστης”, *Η Καθημερινή*, 17.10.2007.
 18. Anthias Fl., “Metaphors of Home: Gendering New Migrations to Southern Europe”, in: Floya

- An., Gabriella L. (eds.), *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*, Oxford-New York, Berg, 2000, 15-47.
19. Βλέπε την έρευνα της Ninna Nyberg, Sørensen, στην οποία οι περισσότερες δομικανές μετανάστριες απασχολούνται στις οικιακές υπηρεσίες, ενώ ένα σχετικά μεγάλο μέρος των κολομβιανών γυναικών ξεκινούν την ευρωπαϊκή τους 'καριέρα' ως βοηθητικό προσωπικό: Sørensen N.N., "Transnational Family Life across the Atlantic: the experience of Colombian and Dominican migrants in Europe", *Paper*, International Conference on Migration and Domestic Work in a Global Perspective, Wassenaar, The Netherlands, 26-29 May 2005.
 20. Βασιλικού Κ., *ό.π.*, 119-120.
 21. Bernhard J., Landolt P., Goldring L., *Multilocal practices, Relationships and Authority Figures*, CALACS 2004, <http://www.yorku.ca/cohesion>.
 22. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν αποτελούν μέρος των συνεντεύξεων που πραγματοποιήσα κατά την προαναφερθείσα έρευνα.
 23. Στη μετανάστρια βλέπουμε την εκδήλωση μιας διπλής καταπιεστικής δράσης: το να είναι γυναίκα και μετανάστρια ή για να χρησιμοποιήσουμε τον αγγλικό όρο, «a double jeopardy», βλ. Kats R., "The Immigrant Woman: Double Cost or Relative Improvement", *International Migration Review*, 16/3, 1982, 661-677.
 24. Kaufmann J.-Cl., *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Paris, Armand Colin, 2004, 93.
 25. Kaufmann, J.-C., *ό.π.*, 100.
 26. βλ., Orozco M., *Transnational Engagement, Remittances and Their Relationship to Development in Latin America and the Caribbean*, Institute for the Study of International Migration, Georgetown University, July 2005.
 27. βλ., "La situation des enfants dans le monde 2007. Femmes et enfants. Le double dividende de l'égalité des sexes", *Unicef*, Le Fonds des Nations Unies pour l'enfance, 2006, 45-47.
 28. Ong A. and Nonini D., *The Cultural Politics of Chinese Transnationalism*, New York, Routledge, 1997. Επίσης, Vuorela, *ό.π.*
 29. Guarnizo L.Ed., "The emergence of a transnational social formation and the mirage of return migration among Dominican transmigrants", *Identities*, vol. 4, no 2, 1997, 281-322.
 30. Kelly E., "Transcontinental families. Gujarat and Lancashire: A comparative study of social policy", in: S.C., Vertovec, and C., Peach (eds), *South Asians Overseas: Migration and ethnicity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 251-267.
 31. Ho, Christine G.T., "The internationalization of kinship and the feminization of Caribbean migration: The case of Afro-Trinidadian immigrants in Los Angeles", *Human Organization*, vol. 52, no 1, 1993, 32-40.
 32. Ho, Christine G.T., *ό.π.*
 33. Le Gall J., Familles transnationales, *ό.π.*
 34. Rousse, R.C., *Mexican migration to the United States: family relations in the development of a transnational migrant circuit*, Ph.D. anthropology, Stanford University, 1989.
 35. Bryceson and Vuorela, *ό.π.*
 36. Le Gall Josiane, Familles transnationales, *ό.π.*, 34.
 37. Bryceson and Vuorela, *ό.π.*
 38. Le Gall Josiane, Familles transnationales, *ό.π.*, 37.
 39. Le Gall Josiane, *ό.π.*, 40.
 40. βλ. Βασιλικού Κ., *ό.π.*, 121 επ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anthias FL., "Metaphors of Home: Gendering New Migrations to Southern Europe", in: F. Anthias, G. Lazaridis (eds), *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*, Oxford-New York, Berg, 2000, 15-47.
- Basch L., Glick Sc., Nina and Szanton Bl.Cr., *Nations unbound: Transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized Nation-States*, Langhorne, Pa., Gordon and Breach, 1994.
- Βασιλικού Κ., *Γυναικεία Μετανάστευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών, 2007.
- Bernhard J., Landolt P., Goldring L., *Multilocal practices, Relationships and Authority Figures*, CALACS 2004, <http://www.yorku.ca/cohesion>.
- Bryceson D.F. and Vuorela U. (eds), *The transnational family: New European Frontier and Global Networks*, Oxford, Berg, 2002.
- Chamberlain M. and Leydesdorff S., "Transnational families: memories and narratives", *Global Networks* 4(3), 2004, 227-241.
- Δελνθανάση Μ., "Ελλάδα: η δυσκολία να είσαι μετανάστης", *Η Καθημερινή*, 17.10.2007.
- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (The Greek Review of Social Research), Special issue, Gender and Migration: Aspects of Social Integration and Social Policy, ΕΚΚΕ, C'/2007, 124.
- Guarnizo L.Ed., "The emergence of a transnational social formation and the mirage of return migration among Dominican transmigrants", *Identities*, vol. 4, no 2, 1997, 281-322.
- Ho, Christine G.T., "The internationalization of kinship and the feminization of Caribbean migration: The case of Afro-Trinidadian immigrants in Los Angeles", *Human Organization*, vol. 52, no 1, 1993, 32-40.
- Θανοπούλου Μ., *Φύλο και Μετανάστευση*, Τόμ. III, *Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, 2007.
- Καμπούρη Ε., *Φύλο και Μετανάστευση*, Τόμ. II, *Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Gutenberg, 2007.
- Κασιμάτη Κ. και Μουσουρού Λ., *Φύλο και Μετανάστευση*, Τόμ. I, *Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα, Gutenberg, 2007.
- Kats R., "The Immigrant Woman: Double Cost or Relative Improvement", *International Migration Review*, 16/3, 1982, 661-677.
- Kaufmann Jean-Claude, *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Paris, Armand Colin, 2004, 93.
- Kelly E., "Transcontinental families. Gujarat and Lancashire: A comparative study of social policy", in: S.C. Vertovec, and C. Peach (eds), *South Asians Overseas: Migration and ethnicity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 251-267.
- La situation des enfants dans le monde 2007. Femmes et enfants. Le double dividende de l'égalité des sexes, *Unicef*, Le Fonds des Nations Unies pour l'enfance, 2006, 45-47.
- Le Gall J., "Familles transnationales: bilan des recherches et nouvelles perspectives", *Diversité urbaine*, vol. 5, no 1, 2005, 29-42.

- Le Gall J., Le lien familial en contexte migratoire, Regards sur la diversité des familles. *Mieux comprendre pour mieux soutenir. Actes du colloque tenu les 10 et 11 mai 2005*, Québec, Conseil de la famille et de l'enfance, 2005, 53-55.
- Ong A. and Nonini D., *The Cultural Politics of Chinese Transnationalism*, New York, Routledge, 1997.
- Orozco M., *Transnational Engagement, Remittances and Their Relationship to Development in Latin America and the Caribbean*, Institute for the Study of International Migration, Georgetown University, July 2005.
- Parreñas Rh.S. *Children of Global Migration: Transnational Families and gendered Woes*, Stanford, Stanford University Press, 2005.
- Rousse R.C., *Mexican migration to the United States: family relations in the development of a transnational migrant circuit*, Ph.D. anthropology, Standford University, 1989.
- Sórensen N.N., "Transnational Family Life across the Atlantic: the experience of Colombian and Dominican migrants in Europe", *Paper*, International Conference on Migration and Domestic Work in a Global Perspective, Wassenar, The Netherlands, 26-29 May 2005.
- Sórensen N.N. and Olwig K.F. (eds), *Work and Migration: Life and Livelihoods in a Globalizing world*, London, Routledge, 2001.
- Ψημμένος Ι. και Σκαμνάκης Χρ., *Οικιακή εργασία των μεταναστών και κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Παπαζήση, 2008.